

سید غلام مصطفیٰ دی تفسیر سورہ یوسف مطبوعہ ۱۸۸۶ء (پنجابی تفسیری ادب دی اک لازمی کڑی)

محمود الحسن بزمی، اسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

Abstract

In this article the writer reveals that many prominent Punjabi Poets wrote Poetic Commentary of Sura Yousaf (Para of Holy Quran). Some of them present their translation or commentary along with Quranic text while many of them only narrated the story of Hazrat Yousaf Alaihus Salam using poetic form of masnavi. The author of the article selected an unknown Punjabi poet naming Syed Ghulam Mustafa who published his commentary in 1303 after Hijra and 1886 A.D. The author presented his analytical study of this book and highlighted the poets great. Contribution towards Quranic Translations during colonial Punjab. The writers of Punjabi literary histories are still unaware of his book.

قرآن مجید کلام حمید عربی زبان وچ نازل ہو یا مسلمان صرف عرب وچ نہیں وسدے سن سگوں پوری دُنیا وچ سن والے مسلماناں لئی اوہناں دیاں زباناں وچ قرآن مجید دا ترجمہ کیتا گیا تاں جے اوہ اپنے مالک حقیقی دے احکامات چنگی طرح جان لین قرآن مجید دا ترجمہ تے تفسیر بہت ساریاں زباناں وچ کرن دا آہر کیتا گیا پنجابی زبان وی نہ صرف برصغیر پاک و ہند دے اک وڈے علاقے پنجاب سگوں دو جے مکاں وچ رہن والے پنجابی لوکاں دی زبان اے ایس لئی پنجابی وچ قرآن مجید دے مکمل ترجمے تے تفسیراں مکھن دا پر بندھ کیتا گیا ایس توں اڈ مختلف پاریاں تے سورتاں نوں وی چُن کے اوہناں دا ترجمہ تے تفسیر کرن دا آہر کیتا گیا ایہنیاں سورتاں وچ ”سورہ یوسف“ اک اجیہی سورت اے جس دا ترجمہ تے تفسیر ہر پنجابی شاعر نے کرن دی سلاہن جوگ کوشش کیتی ایہدے لئی عام طور تے دو صورتاں ورتارے وچ لیا ندیاں گئیاں:

- ☆ سورہ یوسف دا قرآنی متن دیکے تھلے ترجمہ تے فیرا و ہدی وضاحت لئی تفسیر کیتی گئی تے ایہدے لئی قرآن مجید دیاں مختلف تفسیراں، کتب حدیث تے اقوال صحابہ توں استفادہ کیتا گیا۔
- ☆ سورہ یوسف دا مکمل متن دین دی تھاں صرف شعری داستان دی صورت وچ پورا واقعہ بیان کردتا گیا تے اپنی گل توں مدلل بنان لئی حسب ضرورت قرآنی آیتاں درج کردتیاں گئیاں۔

ایہہ طریقہ بہت دیرتوں چلیا آ رہیا اے ایس لئی پئی قرآن مجید وچ پنجابی ترجمے دی روایت فارسی اُردو توں وی پہلاں شروع ہو چکی سی۔ اورنگ زیب عالمگیر دے عہدہ وچ ۱۰۷۰ھ دے لگ بھگ حافظ برخوردار نے سورہ یوسف دا پنجابی ترجمہ نواب جعفر خاں دی فرمائش تے کیتا سی۔ بقول ڈاکٹر انعام الحق جاوید ایہہ درست نہیں بلکہ مولوی عبداللہ عبدی ترجمے دا کم شروع کر چکے سن بہر حال حافظ برخوردار نے اپنے ترجمے بارے آکھیا:

قصہ جوڑ مرتب کیتا برخوردار بیچارے جان لوے سال ہزاراں تے کامل گزرے سارے
میں نیتاں دے نال پروئے جن چن لعل یگانے تاں ایہہ ہار مرتب ہويا عالمگیر زمانے اے
فیروز ۱۵۷۷ء وچ یوسف نامہ لکھیا گیا اوس توں بعد ہر قابل ذکر شاعر اپنے علم تے بیان موجب ایس روایت نوں آگے
ودھا وندا نظر آندا اے۔ ایس حوالے نال کجھ کاوشاں دا مختصر ویروا کیتا جاندا اے۔

احسن القصص (تفسیر سورہ یوسف) ایس سرناویں پٹھ حافظ برخوردار وی یوسف زلیخا، مولوی غلام رسول دی احسن
القصص، بوٹا گجراتی تے مولوی نبی بخش حلوائی دیاں لکھیاں کتاباں ذکر جوگ نہیں۔
قصص الحسنین (تفسیر سورہ یوسف) ایس طریق نال قصہ نظمنا والے شاعراں وچ مولوی عبدالستار، مولوی محمد دلپزیر،
مولوی محمد حبیب اللہ، مولوی کرم الہی، عبدالرحمن درد تے مولوی ازہر بھیروی قابل ذکر نہیں۔

گلزار یوسف (تفسیر سورہ یوسف) گلزار دا مطلب پھلواڑی یا پھلاں دی سر زمین اے یعنی سورہ یوسف وچ تھیں
تھیں ونون رنگاں دے کھڑے ہوئے پھلاں بارے جانکاری لین لئی قصہ نظمیا گیا اے۔ گلزار یوسفی دے شاعراں وچ مولوی
فیروز الدین فیروز، دلپزیر بھیروی تے فضل احمد خسر واپنا حصہ پاندے نظر آندے نہیں۔

قصہ یوسف زلیخا (تفسیر سورہ یوسف) ایس حوالے نال فضل شاہ نواں کوئی (۱۳۰۲ھ)، عبدالحکیم (۱۸۰۳ء) دی جامی
دی طرز تے مثنوی یوسف زلیخا، غلام سکندر (پ ۱۸۱۸ء) دائم اقبال دائم تے ڈاکٹر منظور احمد ابن مولوی دلپزیر دی سست سوشیاں
دی ضخیم ”یوسف زلیخا“ ذکر جوگ نہیں۔

تفسیر سورہ یوسف دا سرناواں دیکھے تفسیر کرن والے تھلے دتے پنجابی شاعر اپنی قادر الکلامی، قرآن فہمی تے علمی فضیلت
دا بھرواں نمونہ پیش کردے ہیں:

بحر العشق یعنی تفسیر معروف بہ سورہ یوسف از مولانا محمد صدیق لالی۔ ایہہ کتاب مثنوی یوسف زلیخا دے طور تے دی
مشہور اے۔

تفسیر سورہ یوسف المسمیٰ بہ التحقیق الایق فی قصہ یوسف الصدیق از مولوی محمد سلیمان ڈومیلوی۔

تفسیر سورہ یوسف از حاجی چراغ دین جونے کے

تفسیر سورہ یوسف از سید غلام مصطفیٰ سنہ موضع بھکھوال ضلع ہوشیار پور چھپن ورہا ۱۳۰۳ھ مطابق ۱۸۸۶ء۔

ترجمہ سورہ یوسف از مولوی محمد دین واعظ، مطبوعہ بہادر چند سیالکوٹ ۱۳۲۲ھ/۱۹۰۴ء

غیر مطبوعہ سورہ یوسف دیاں تفسیراں وچ اک پنجابی مفسر سراج دین شامل نہیں۔ عبدالغفور قریشی ۱۲ احمد یار مولوی دی

تفسیر سورہ یوسف دی دس پاندے نہیں۔

سورہ یوسف دیاں ایہناں دکھ دکھ تفسیری کاوشاں دا تعارف کروا کے اسیں سید غلام مصطفیٰ دی تفسیر سورہ یوسف دا تجزیاتی مطالعہ کردے آں اوہناں دی تفسیر سورہ یوسف مکمل قرآنی متن نال شدگاریا ہویا قصہ حضرت یوسف علیہ السلام دامن کچھواں بیان اے۔ ایس تفسیر دا انداز اک واقعاتی قصہ یا داستان نوں پنجابی نظم وچ بیان کرنا اے۔

ٹائٹیل:

تفسیر سورہ یوسف از سید غلام مصطفیٰ دا نظراں پڑھن نسخہ ویکھن نال پتہ لگدا اے پئی ایہدے ٹائٹیل والے صفحے اُتے حلی حرفاں وچ سرناواں اُج لکھیا گیا اے۔

تفسیر سورہ یوسف بزبان پنجابی ۱۳۰۳ھ ۱۸۸۶ء

سبھ توں اُتے ”لحن نقص عليك احسن القصص“ لکھیا اے ایس توں بعد مصنف داناں ”تصنيف لطيف جناب سید غلام مصطفیٰ صاحب مدظلہ سکنہ موضع بہاہیوال (بھکھیوال) ضلع ہوشیار پور تہانہ (تھانہ) دسواہ اک مربع خانے وچ کتاب داناں ”تفسیر سورہ یوسف بزبان پنجابی ۱۳۰۳ھ“ لکھیا کیا ایس خانے وچ پھلکاری کیتی گئی اے۔ فیر بفرمائش تاجران باتیز فقیر اللہ عبدالقادر عبدالعزیز کلیم اللہ دے نال لکھے گئے ہیں ایس توں تھلے کالے خانے وچ ”در مطبع محمدی واقع لاہور طبع شد“ تے ۱۸۸۶ء درج اے۔ ٹائٹیل والے صفحے دی مرکزی عبارت دے چار چوہرے اک وڈی کالے رنگ دی جدول جیہدے وچ چھ حرفاں وچ آیت قرآنی لایستوی اصحاب النار و اصحاب الجنة (سورہ بقرہ دیاں آخری آیتاں) چھوٹی چٹی جدول وچ کالے رنگ دے حرفاں وچ سورہ الغاشیہ لکھی گئی اے چونہواں نکراں وچ اک نشان بنیا ہویا اے۔ جیہڑا دو لفظاں ”اللہ“ ”محمد“ نوں ملا کے پھل دی کلی دی صورت وچ بنایا گیا اے۔

کتابی متن دا جائزہ لین نال پتہ لگدا اے پئی ایہہ نسخہ اپنی املا، ماخذاں پاروں کجھ وضاحت طلب خصائص رکھدا اے جہناں دا مختصر ویرا ایس طرح اے:

پرانی املا:

ایس لکھت دی املا اج کل متروک ہو چکی اے پڑھن لکیاں مشکل محسوس ہوندی اے پر تھوڑی جیہی کوشش نال لفظاں دی سمجھ آ جاندی اے۔ بئج (بھج) سبھنا ندا (سبھناں دا) پین (پیں) کہاون (کہاون) لکہہ لکہہ (لکھ لکھ) گہر (گہر) پھر (پھر) تہیں (تھیں) رکھدا (رکھدا) باران (باراں) باجھوں (باجھوں) دیکھیاں (دیکھیاں) بہی (بھی) ٹہر (ٹہر) بخبری (بے خبری) اتھوں (اتھوں) چھاپ (چھاپ) کہوہ (کہوہ) پھڑاوندے (پھڑاوندے) وکہال (وکھال) سبہ کجہ (سبھ کجھ)۔ ایس مضمون وچ پرانی پنجابی املا دے لفظاں نوں اسماں پڑھن والیاں دی آسانی لئی جدید پنجابی املاء وچ منتقل کردتا اے۔

بنی اسرائیلی روایات:

سید غلام مصطفیٰ اپنی تفسیر سورہ یوسف وچ بنی اسرائیلی روایات دا ورتارا کردے نیں۔ بقول حافظ محمد سجاد تترالوی: ”اسرائیلیات سے مُراد وہ روایتیں ہیں جو اسرائیلی ذرائع سے ہم تک پہنچی ہیں بعد میں یہ اصطلاح اور زیادہ عام ہو گئی اور

تمام من گھڑت روایتوں کے لیے استعمال کی جانے لگی خواہ ان کے راوی یہودی ہوں یا کوئی اور۔“ ۳۳ اس میں دیکھنے آں پئی ایس کتاب وچ زلیخا دا عزیز مصر نال شادی توں پہلا یوسف علیہ السلام نوں خواب وچ وکھنا، بگہاڑ دا حضرت یعقوب علیہ السلام نال گل بات کرنا، شعیب نبی دے پھتجے مالک دا یوسف علیہ السلام نوں کھوہ چوں کڈھناتے فیرا ونوں مصر لیجا کے فروخت کرن لئی تیار کرنا، ویجن توں پہلاں درہم لے کے لوکائی نوں یوسف دی زیارت کروانا غرض بہت سارے بنی اسرائیلی روایات توں اخذ کیجے گئے واقعات دی بھر ماراے۔

ماخذ:

لکھاری نے تفسیر کردیاں بہت سارے ماخذاں توں استفادہ کیتا اے جنہاں وچ مختلف تفسیراں جویں غزالی، عباسی، معالم، بغوی، تفسیر محمدی (موضح القرآن) مدارک تفسیر حسینی، بیضاوی وغیرہ قابل ذکر نہیں:

تفسیر محمدی دے وچ تھوں اکثر کراں بیان
اتے مدارک وچ تھوں تے تفسیر حسین
موضح الفرقان دی شمع رلاواں آن
بیضاوی دے وچ تھوں آکھ سناواں عین ہی
تے سورہ یوسف دے شان نزول بارے گل کردیاں نصیر بن حارث دا ذکر کردے نیں جسے نبی کریم تے قرآن مجید دی
رغبت کشش نوں ختم کرن لئی ملک عجم وچوں ”شاہنامہ“ مل خرید کے لیانداتا نچے لوک سُن کے خوش ہو جان تے ایس طرح نبی
کریم ول لوکائی دار رجوع گھٹ ہو جائے۔

دے زر بہتا اوس تھاں لیندا کل کتاب
لوکاں ایہہ قصہ جس وچ مختلف پہلواناں، بادشاہاں دا ذکر بہت سارے جھوٹ رلا ملا کے کیتا گیا سی تھوں ہتھ لیا۔ پر
ایہدی ہر دل عزیز ی چوگی دیر قائم نہ رہ سکی قرآنی قصہ حضرت یوسف علیہ السلام اگے کیسے انسانی داستان کدوں کھلون دی ہمت
کرنی سی۔

سید غلام مصطفیٰ دی تفسیر سورہ یوسف وچ سبھ توں پہلے اُتے ”حمد“ یعنی اللہ تعالیٰ دی تعریف تے ایہدے وچ خاص
پر بندھ ایہہ کیتا گیا اے پئی اللہ تعالیٰ دے سارے صفاتی ناں شعراں وچ بیان کردتے نیں جویں:

تینوں حمد اللہ جی نام تیرا رحمان
تینوں حمد اللہ جی توں رزاق ستار
تینوں حمد اللہ جی توں ہیں سمیع بصیر
تینوں حمد اللہ جی تیرا نام شکور
اتے رحیم قدوس تو مالک کل جہان
مالک خالق اساندا بخشہار غفار
قابض باسط رفع حاکم عدل قدیر
معزّ ندل حفیظ ہیں غنی لطیف غفور
ایس توں بعد نعت وچ دی نبی کریم ﷺ دے صفاتی ناں ذکر کردتے نیں جویں:

یا ربّ بھیج درود توں خاص محمد نام
یا ربّ بھیج درود توں احمد حامد نوں
یا ربّ بھیج درود توں طاہاتے یسین
یا ربّ بھیج درود توں اوپر شاہد نام
اسدی آل اولاد پر معہ اصحاب تمام
اوہ محمود احید ہے حافظ ناصر توں
اتے مدثر و الضحیٰ جسدے صفت حسین
جو مشہود شہید ہے شافع روز قیام ۵

ایس لکھت وچ سرخیاں اوس ویلے دے رواج موجب فارسی وچ دتیاں گیناں سن۔ ”در بیان تولد شدن حضرت یوسف علیہ السلام“ ”پرورش کردن یوسف علیہ السلام راعمه صاحب“ ”نفتن زینجا در شب و دیدن خواب و ملاقات کردن یوسف علیہ السلام۔“

سورہ یوسف دی تفسیر کرن توں پہلا پیدائش یوسف علیہ السلام زینجا تے زینجا دا خوب وچ یوسف نوں ملنا، مختلف لوکاں دا زینجا نال شادی دی درخواست کرنا تے اخیر عزیز مصرنال شادی ہو جان دے واقعات شعراں وچ بیان کیتے گئے نیں ایہہ سبھ کجھ بنی اسرائیلی روایات توں استنباط کیتا گیا اے ایہہ اک حقیقت اے پئی یوسف علیہ السلام دا واقعہ بھائیں تے سورہ یوسف دے ترجمے تشریح نال بیانیا گیا اے تے بھائیں مثنوی دی صورت وچ واقعہ نگاری کر کے جہدے وچ حسب منشا قرآنی آیتاں دی دتیاں گیناں نیں، ایس سارے احوال وچ بنی اسرائیلی روایات توں ڈاڈھی مدد لی گئی اے۔

سورہ یوسف دی تفسیر واڈھ ایس طرح ٹھہرا گیا اے۔

سورہ یوسف مکیہؓ وہی مائتہ واحدے عشرہ آیتہ و اثنا عشر رکوعاتھا

سورہ یوسف مکی ہے اتے ایہہ ہسوائی یاراں آیتاں اتے باران رکوعے ہن

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شروع کرنا ہاں میں نام اللہ دے بخشش کرنے والا مہربان

کیتی نام خدائے دے میں ایہہ شروع کلام اوہ رحمن رحیم ہے رزق دہندہ عام

بخشش کرے مومنناں اندر یوم جزا جس نے وعدہ اپنا دتا سچ سنا

الر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ۱

ایہ آیتاں کتاب بیان کرنے والے دیاں ہن تحقیق اساں اتاریا اوس نوں قرآن عربی تا جو تسیں سمجھو۔

ایہ آیت قرآن دی واضح حال مبین حدان حل بیان کل بھچیا رب متین

اتے نکھیڑے فرق ایہ اندر حل حرام عربی دیوچہ رب نے بھیجے ایہہ کلامے

إِذْ قَالَ يُوسُفُ لِأَبِيهِ يَا أَبَتِ إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ ۱

جد کہیا یوسف نے واسطے باپ اپنے دے اے باپ میرے تحقیق میں ڈٹھایا راراں تارے تے سورج تے چن نوں ڈٹھا

میں انہاں نوں واسطے آپ دے سجدہ کرنے والے۔

جد یوسف نے آکھیا پؤ ڈٹھے خواب یاراں تارے شمس اک نالے اک مہتاب

دیکھیا میں وچہ خواب دے سجدہ کرن تمام بابا خواب تعبیر کہہ میرے کول کلام

ڈٹھی ایہ جد خواب سی یوسف باراں سال رات جمعہ شب قدر دی بغوی کرے مقال

یاراں تارے خواب دچہ یوسف دے اخوان سورج ہی باپ اوس مائی چند سیان ۹

فیر شعراں راہیں تفسیر کر دیاں آکھدے نیں پئی بعض مفسراں دے نیڑے یوسف علیہ السلام دی والدہ فوت ہو چکے سن

اوہناں دی ماسی (خالہ) چند دے روپ وچ آئی سی بخاری شریف دی روایت اے پئی یوسف علیہ السلام دی ماں خواب آون

توں پہلاں فوت ہو گیاں سن۔

فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَكًا ۱۰

پھر جد سنیاں زلیخا نے مکر انہاںدا آدمی بھجیا طرف بناندی تے تیار کیتیاں واسطے انہاندے سنداں۔

جدوں زلیخا سنی سی رناں دی گفتار سد بلا وی انہانوں کردیاں مکر مکار

مکر رناں بد غپتاں بد خواہی اسجا اک کہن زنان تدبیر ایہہ دیکھن یوسف دا

اوپر دتے شعراں وچ بقول مفسر زلیخا دا مصری اشرافیہ دیاں عورتاں نوں بلا کے یوسف علیہ السلام دا دیدار کرواندی

اے تے اوہ حسن یوسف توں مسحور ہو کے اپنیاں انگلیاں وڈھ لیندیاں نیں۔ قید دے دوران حضرت یوسف علیہ السلام دو جے

قیدیاں نوں اک خدا دی دعوت لئی پریر دے نیں:

لصاحبي ألسجن ارباب متفرقون خير ام الله الواحد القهار .

ایہہ وہ بھالی قیدو پچھاں میں اک بات مالک وافر چاہیے یا اک واحد ذات

تساں جو بتے رب ہے رکھے رنگ برنگ اک وڈا اک نکڑا مٹھیا میانہ سنگ

قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَإِذَا انْتَهَمُ جَاهِلُونَ ۱۲

کہیا یوسف علیہ السلام نے بھلا جاندا ہوتسیں جو کجھ کیتا تساں نال یوسف دے تے بھائی اوس دے جس وقت

تسیں نادان آہے۔

پھر یوسف نے اکھیا جانوں یوسف حال جو کیتی تساں اوس تھیں تے بھائی اُس نال

جد جاہل سی تساں نے کیتا ایہہ احوال بھائی بنیامین نوں اندر رستہ ڈال ۱۳

اوپر دتے شعراں وچ مفسر نے قرآنی آیت دی تشریح کردیاں اک نبی دے مقام مرتبے نوں برقرار رکھیا اے۔ اللہ

تعالیٰ دا چنیا تے ربی معرفت دا حامل ساری دنیا دا برگزیدہ انسان کس طرح عام لوکاں توں دکھ سوچ تے عمل دا مظاہرہ کردا اے۔

حضرت یوسف علیہ السلام اللہ تعالیٰ پیغمبر ہون دے نال نال تخت مصر تے دی رونق افروز سن ایس لئی اوہناں اپنے مقام مرتبے

موجب زیادتی کرن والے بھراواں نال معاملہ کیتا اوہ اوہناں نوں مندا نہیں آکھدے سگوں اوہناں دی غلط حرکتاں نوں ”دور

نادانی“ آکھدے نیں اوہناں دے بھرا آخر اک نبی دے اولاد سن ایس لئی اوہناں دی تعظیم و توقیر نوں شاعر نے اوسے طرح

مد نظر رکھیا اے۔

منظر نگاری:

ایہہ تفسیر مثنوی دے رنگ وچ قصہ یوسف علیہ السلام نوں منظوم کر کے داستان دی صورت وچ لکھی گئی اے۔ مختلف

موقعیاں اُتے شاعر ماحول تے منظر دی وضاحت ڈاہڈے سوہنے تے من کچھویں انداز تے رنگ نال کردا اے۔ ہر منظر ایہناں

جانداراں پئی اکھاں وچ گھبھ جاندا اے۔ حضرت یوسف علیہ السلام نوں اوہناں دے بھرا جنگل وچ کس طرح دکھاں تے

اذیتاں دی مار مار دے نیں درد تے سوز ڈلھ ڈلھ پیندا اے:

شمعون والوں پکڑ کے مارے ترت زمین سجدہ میری طرف تھوں ایہ ہے نال یقین

یوسف پھیر روہیل دا پکڑے دامن آ مار تماچہ ایس نے دامن لیا چھڈا
 ہر اک دا جا پکڑدا یوسف دامن سا ہر اک یوسف مار کے کردا تر ت جد ۱۴۱
 ایسے طرح زلیخا اپنی خواہش پوری کرن لئی حضرت یوسف علیہ السلام نوں اک توں بعد دو جی کوٹھڑی وچ قید کردی

جاندی اے:

یوسف تائیں سد دی بی بی نال پیار رنگ محل ویکھاو ن سا چل تینوں دلدار
 یوسف نوں لے ٹر پئی بیوی اوس مکان اگے یوسف تورا پکھے آپ روان
 جاندی ہر ہر کوٹھڑی جنرا دیندی مار اگے یوسف دا اوسنوں خبر نہ سار
 ستویں شیش محل وچہ جد پینچی ایہہ جا یوسف اگے ماجرا رو دے سنا ۱۵
 اک شاہکار شعری فن پارے وچ منظر نگاری دا خاص پر بندھ کیتا جاندا اے جیہدے نال پڑھن سنن والی دی چینک

برقرار رہندی اے۔

کردار نگاری:

سید غلام مصطفیٰ نے واقعہ یوسف علیہ السلام وچ اپنے کرداراں نوں ڈاڈھی محنت نال اُلیکھا اے کردار متحرک تے
 جیوندے جاگدے نظریں پیندے نیں۔ حضرت یعقوب علیہ السلام اپنے پیارے بیٹے حضرت یوسف علیہ السلام دی جدائی تے
 کس طرح دکھاں توں لاچار ہوندے دسدے نیں:

سن یعقوب زمین تے ڈگدا ہو بے ہوش نعرے اوچی ماردا کردا بہت خوش
 لگا تیر فراق دا سینہ دے و چکار پارہ پارہ جگر کر نیر ہجر دو سار
 کھاو ن بیون بھلیا ہوش نہ سرت مکان حرم قبیلے وچھڑے جسم درست نجان
 دم دم ہجر فراق دی سانگ ہجر دی ہو بلے النہہ اگ دا سینے وچ کھلو ۱۶

حضرت یوسف علیہ السلام دے حسن و خوبی دی وضاحت کڈے پھویں انداز نال کردے نیں پئی اوہ اپنے حسن دادا

تے ظاہری چھب نال پورے منظر تے حاوی نظر آندے نیں:

یوسف بیوی نال پھر آیا مرد کمال تاج سنہری سرے تے موتی چمکن لعل
 کرتہ دامن موتیاں ہیرے جڑے ہزار زلفاں گل وچہ پایاں آیا وچہ دربار
 پٹکا لعل جواہراں بدبا ہو یا کمر لعل جواہر ہیریاں انت نہیں کچہ زر
 چشمیں یوسف جان توں بلدیاں وانگ مثال وچہ مجلس اوس آئیا صاحب حسن جمال ۱۷

ایس گل وچ کوئی شک نہیں پئی قصہ یوسف زلیخا دی کردار نگاری کرن لگیاں ہر مفسر تے شاعر نے حدوں

ودھ محنت تے ریاضت کیتی اے۔ پرسید غلام مصطفیٰ دا کرداراں نوں اوہناں دے مقام مرتبے موجب پیش کرنا سلاہن

جوگ اے۔

ما فوق الفطرت کردار:

چونکہ قصہ یوسف علیہ السلام اپنے اندر اک خاص داستانی رنگ رکھتا ہے اس لیے لئی دلچسپی تے انہماک پیدا کرن لئی داستانوں وچ کئی واری ما فوق الفطرت عناصر دا ورتار اکتیا جاندا ہے۔ ایہناں مفسراں نے بنی اسرائیلی روایات توں وی فیہہ چکلیا جس پاروں سانوں ما فوق الفطرت کردار تڑدے پھر دے نظر آندے نیں:

بڈھالسا جائیکے پکڑن اور بگہیاڑ	پھیر پتر یعقوب دے جان دے وچ اُجاڑ
سنگل پا کے اوس نوں پیش یعقوب لیا	وڈا وسدی سبہ بھن کے دیندے خون لگا
پچھیا پھر یعقوب نے اوس بگہیاڑ سی	آ تعظیم لیا وندا پیش یعقوب نئی
قسم کھادی بگہیاڑ نے مینوں قسم ستار	تیں یوسف نے کھایا دس مینوں بگہیاڑ
طاقت دتی رب نے کرے کلام بحال	یوسف تیرا میں جے ویکھیا اکھیں نال
میری طرفوں یا نبی رکھ تسلی عام ۱۸	لحم سانوں پیغمبراں کیتا رب حرام

ایسے طرح جدوں مالک یوسف علیہ السلام نوں مصر دے بازار وچ لیان لئی دریا ئے نیل توں نہاؤن واسطے لے کے جاندا ہے تے پانی وچ داخل ہون توں پہلا اوہ کپڑے اتار دے نیں اتھے شاعر دسدا ہے پئی جبرئیل علیہ السلام او تھے آکے تنبو (شامیانہ) تاں دیندے نیں تانجے حسن یوسف دے لشکارے نال خلقت بے ہوش نہ ہو جائے۔ ایسے طرح پریاں دا زلیخا دے حسن و خوبی نوں شگوارن لئی آؤنا، غرض ما فوق الفطرت کردار ایس داستان دی دلچسپی نوں ودھاؤن لئی ورتے گئے نیں۔

یوسف علیہ السلام دا کردار:

سید غلام مصطفیٰ ہوراں حضرت یوسف علیہ السلام دے کردار نوں بیان لئی ان گنت تجربے کیتے نیں حضرت یوسف علیہ السلام دا کردار ایس مثنوی دا سبھ توں بھرواں تے جاندار کردار ہے ایہہ کردار مڈھ توں لیکے اخیر تیکر پورے قصے وچ اچھتا رکھدا ہے۔

آ بیٹھا اوہ پنگ پرچار ہویاں چشمان	لے کچھ صفتاں اوسدیاں کرساں نال زبان
سورج وانگوں چمکدا چہرا روشن خوب	سہتا قمر پچھان توں زلف سیاہ محبوب
چشم بدای رنگ پرانے کھول سیاہ	مرثگاں تیر حدنگ دی ہووے نہیں نگاہ
سینہ صدر عمیق ہے بنی سیف باریک	ناف نافہ سی مشک دا ڈونگھا کھوہ تاریک ۱۹

حضرت یوسف علیہ السلام دی حیاتی دے وکھ وکھ پکھاں اُتے چانن پاندیاں اک یادگاری شخصیت بنا کے پیش کیتا ہے۔

زلیخا دا کردار:

ایسے طرح قصے دے زنانہ کرداراں وچ زلیخا جیہدا اصل ناں راحیل ہے اپنی نسوانی سوچاں تے سدھراں دے نال نال فارغ البالی، خوشحالی تے خوش خصالی پاروں قابل ذکر کردار بن کے سامنے آکھلوندی ہے۔ اوہدیاں

غلطیاں تے فروگذاشتاں انسانی خاصا سمجھ کے نظر انداز کرناں پنڈیاں نیں۔ حسن زینجا دی مورت کاری دا من کچھواں انداز سلاہن جوگ اے:

کئیہ کچھ صفتاں اوسدیاں کرساں نال زبان	حُسن بے حد نہ حد اوس دتا جو سبحان
نک الف دیوانگ سی مژگاں خاص کمان	تھوڈی عبغب چاہ سی موئے سر زندان
متھا روشن چند سی ورلے سی دندان	سرو آہا قد اوسدا نین رہن شرمان
خال سیاہ رخساریاں اوپر دہرے عیان	راکھی چوکیدار جیون بیٹھے چُست جوان
سینہ بہت کشادہ سی وانگوں صفا میدان	حافظ اوس میدان دے بیٹھے دو افغان
ناف نافہ خوشبوئی دا دہریا اوس مکان	سرخی اوس دے لبان دی لالیں داغ لگان
مونہہ چشمہ سی اوسدا وانگوں آب حیوان	لک مٹھی وچ آوندا نازک نرم سیان
زلفاں کالے نانگ سن مار مٹھی پچان	ساد مرادا حسن ویکھ عاشق مر مرجا ۲۰

ایس تفسیر دا مطالعہ کردیاں سانوں ایہہ پہلو یار رکھنا چاہیدا اے پئی سورۃ یوسف دی تفسیر کرن لگیاں شاعراں واقعہ نگاری توں کم لے کے اپنے سسے دے انساناں نوں من کچھویں انداز نال قرآنی واقعات تے شخصیات بارے جانکاری دین دا جتن کیتا اے۔ لیکن ایہہ ضرور اے پئی سید غلام مصطفیٰ ہوراں سورۃ یوسف دی تفسیر کرن دے نال نال قصہ یوسف علیہ السلام دے واقعات نوں وی اک خاص اچھ نال بیان کیتا اے ایس قصے دے وچوں نکلن والے روحانی تے اخلاقی نتیجے بیان کر کے جتھے پنجابی تفسیری ادب وچ وادھا کیتا اوتھے پنجابی قصہ کاری نوں وی فروغ دین دی کاوش کیتی اے۔

حواشی:

- ۱۔ انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، ۱۹۹۷ء، ص: ۴۲۲-۴۲۱
- ۲۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۸۹ء، ص: ۳۲۹
- ۳۔ محمد سجاد تترالوی، ”اسرائیلیات اک جائزہ“، مشمولہ کتب تفسیر میں اسرائیلی روایات از ڈاکٹر محمد ہمایوں عباس شمس، لاہور: سنگت پبلشرز، ص: ۴
- ۴۔ غلام مصطفیٰ، سید، تفسیر سورہ یوسف، لاہور: فقیر اللہ عبدالقادر وغیرہ مطبع محمدی، ۱۸۸۶ء، ص: ۱۲
- ۵۔ ایضاً، ص: ۳۰۲
- ۶۔ قرآن مجید، سورہ یوسف پارہ ۱۲، ۱۳، آیت نمبر ۲
- ۷۔ غلام مصطفیٰ، سید، تفسیر سورہ یوسف، ص: ۱۲
- ۸۔ قرآن مجید، سورہ یوسف، آیت نمبر ۴

- ۹۔ غلام مصطفیٰ، سید، تفسیر سورہ یوسف، ص: ۱۵
- ۱۰۔ قرآن مجید، سورہ یوسف پارہ ۱۲، ۱۳، آیت نمبر ۳۱
- ۱۱۔ قرآن مجید، سورہ یوسف پارہ ۱۲، ۱۳، آیت نمبر ۳۹
- ۱۲۔ قرآن مجید، سورہ یوسف پارہ ۱۲، ۱۳، آیت نمبر ۸۹
- ۱۳۔ غلام مصطفیٰ، سید، تفسیر سورہ یوسف، ص: ۱۱۵
- ۱۴۔ ایضاً، ص: ۲۰
- ۱۵۔ ایضاً، ص: ۴۳
- ۱۶۔ ایضاً، ص: ۲۴
- ۱۷۔ ایضاً، ص: ۵۵
- ۱۸۔ ایضاً، ص: ۲۵
- ۱۹۔ ایضاً، ص: ۸
- ۲۰۔ ایضاً، ص: ۷

